

Розділ II. ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.72

В.М. Шмаргун, д-р психол. наук, професор

Чернігівський державний технологічний університет, м.Чернігів, Україна

СЕНСОМОТОРНІ МЕХАНІЗМИ ЧУТТЄВОГО ПІЗНАННЯ У СТРУКТУРІ ІНДИВІДА

У статті наведено теоретичне обґрунтування та експериментальні дані вивчення у школярів сенсомоторних якостей як комплексу психосоматичних особливостей індивіда. Вони постають як ланка під час переходу від відчуття й образного сприймання до думки, мислення.

Ключові слова: сенсомоторні якості, психосоматичні особливості, відчуття та образне сприймання, мислення.

В статті приведено теоретичне обґрунтування та експериментальні дані вивчення у школярів сенсомоторних якостей як комплексу психосоматичних особливостей індивіда. Вони постають як ланка під час переходу від відчуття й образного сприймання до думки, мислення.

Ключевые слова: сенсомоторные качества, психосоматические особенности, ощущения, предметное восприятие, мышление.

Theoretical substantiation and experimental results of the sensomotoric abilities investigation among schoolchildren as a person's complex of mentalsomatic peculiarities have been given in the article. They are like a link during transformation from the imagery perception and sensation to a thought.

Key words: sensomotoric qualities, mentalsomatic peculiarities, imagery sensation and perception, thinking.

Постановка проблеми. Відомо, що одним із самих плідних методів вивчення закономірностей психічної організації є принцип розвитку. Вивчення розвитку системної організації індивіда, його детермінант і еволюції в онтогенезі, дозволяє перейти до інтегрального, цілісного аналізу психіки людини. У психології індивіда представлені основні проблеми психологічної науки – співвідношення біологічного і соціального, свідомого й несвідомого, зовнішніх причин і внутрішніх умов у детермінації психіки.

Сенсомоторна сфера людини генетично первинна, вона функціонує там, де ще відсутнє сприймання, усвідомлення предмета. Вона доповнює образи, що сприймаються деталями, трансформує послідовні образи, підсилює їх та робить більш цілісними. Мається на увазі сенсорний образ, який являє собою форму і продукт відображення предмета, енергію та інформацію зовнішнього впливу, яка ще не стала здобутком і фактом свідомості.

Зворотний зв'язок (М.О. Бернштейн), чи зворотна аферентація (П.К. Анохін) від різних параметрів поведінки надходить до адекватних для них структур (акцептора) центрального ланцюга результатів дії. Внаслідок цього створюється структурно-функціональний ансамбль підкріплення – його інформаційний орган. Мова йде про виникнення певного „інтегрального образу” (О.О. Ухтомський), вторинного синтезу. На відміну від індіферентного цілісного первинного синтезу, цей якісно новий вторинний синтез є вже суб'єктивно забарвленим, інтегральним образом середовища, який є не просто результатом цілісно-пасивного збереження, а результатом вибірково-активного сприймання середовища [1].

На думку вченого, поведінка як така спрямовується достатньо гнучкими і рухливими чуттєво-безпосередніми інтегральними образами, тоді як усвідомлена образ-ідея (думка) є результатом закріплення інтегрального образу в знаково-понятійній системі. Цей механізм відображає діалектичну взаємодію свідомого й несвідомого в поведінці і психіці людини. Інтеграл зовнішніх впливів і внутрішніх процесів – це сенсомоторна

відповідь індивіда з конкретними кількісними і якісними характеристиками. У сучасній когнітивній психології, нейропсихології особливу зацікавленість викликають дослідження зорово-просторової (сенсомоторної) уваги. Однак ще й дотепер конкретний внесок динамічної структури і модальності сенсорних стимулів в ознаки сенсомоторного реагування вивчений недостатньо, що й зумовило напрям нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У нейрофізіології встановлено, що корковий синтез та інтеграція збуджень можуть відбуватися лише за участі неспецифічних активуючих структур мозку, які визначають рівень функціонального стану специфічних проєкційних і асоціативних відділів кори великих півкуль. Кіркова аналізаторна система, регулюючи збудження неспецифічних активуючих систем мозку, сама забезпечує необхідний їй тонус своєї діяльності, знижуючи його в одних умовах і підвищуючи в інших. Так відбувається локальне підсилення нервової активності і метаболізму в працюючих ділянках мозку. Витоки і механізми такого підсилення здійснюються завдяки включенню в цілісну функціональну систему психіки її активаційної фізіологічної підсистеми [2]. Відбувається своєрідна психосоматична саморегуляція життєдіяльності індивіда.

До моменту виникнення думки (мислення) єдність змісту відчуттів та уяви, тобто сенсорної складової (сенсорних здобутків), автономно існує поза свідомістю. Після того, коли вони набули додаткової енергії (внаслідок підсилення від неспецифічних фізіологічних структур), відбувається перехід до нової якості: поріг свідомості розривається і підсилені сенсорні здобутки потрапляють у сферу свідомості суверенною цілісністю – новим, збагаченим образом предмета. У цьому процесі значна роль відводиться інтуїції та уяві.

Інтуїція проявляється мимовільно, самопливом, саморегулюючись без свідомого контролю за цим процесом на півсвідомому рівні. Завдяки інтуїції відбувається майже миттєве мимовільне вирішення певних сенсорних завдань, результати яких надходять у сферу свідомості. Внаслідок чого створюється відповідна схема дій, новий образ чи думка, що перебудовує предмет її дії.

Уява – процес свідомий. Її ведуть і контролюють наші потреби та інтереси, почуття і бажання. Уява використовує матеріал думок, почуттів, образів та може перетворювати їх, діючи разом з ними або звільняти їх від влади пам'яті. Єдність почуттів та уяви – це думка.

Незважаючи на те, що інтуїція й увага мають спільний продукт (перетворені чуттєві і почуттєві образи на те, чого не існувало в досвіді) та що вони користуються спільними матеріалами образів, почуттів та думок – засоби перетворень інтуїції та уяви різні. Регуляторами сенсорних процесів є ремінісценція, інтерференція, антиципація. Для уяви – це регулятори свідомих дій – образи, почуття, думки. СENS сенсомоторних регуляторів виявляється у природному прагненні душевного та тілесного, психосоматичної єдності людини до стану власної гармонізації, а відтак і до гармонійності всього довкілля. Адже у будь-якій дії, предметові, явищі, що створює людина, вона прагне, часом не усвідомлюючи того, до цілісності, завершеності, симетрії – гармонії.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей внутрішнього відчуття рухів, зокрема часової та просторової організації довільних серійних рухів дітей, що нормально розвиваються, та із затримкою психічного розвитку (ЗПР), які мали різний рівень психометричного інтелекту за тестом Д. Векслера, а також вивчення якості виконання цими дітьми графічних рухів під час блокування зорового аналізатора.

Методики. Нейропсихологічну діагностику сформованості серійної організації довільних рухів ми здійснювали на основі сучасної комп'ютерної методики, яка давала можливість одночасної фіксації часових і просторових характеристик руху в графічних пробах у „реальному часі”, що надавало більш детальну й повну інформацію стосовно серійної організації рухів досліджуваного та його графомоторних координацій. Траєкторія руху (структура рисунка) процифровувалася й записувалася за допомогою графічного планшета Easy painter фірми Genius, підключеного до комп'ютера. За умовами експерименту, досліджуваний міг бачити лише кінчик олівця, що не залишав сліду на папері. Було проведено два виміри по десять проб у кожному. Проба – один рядок „паркану”. Кожен із досліджуваних у середньому виконував чотири-п'ять періодів у одному рядку, інтервал між пробами становив 15 с, між вимірами – 5 хв.

На процифрованих траєкторіях на основі спеціальної інтерактивної програми відмічалися пункти (вузли) переходу одного графічного елемента (відрізка) в другий. Таким чином, кожний період графічного патерну, що складався із п'яти елементів, характеризувався десятьма числами: по одному на кожний елемент (S1-S5) і на кожну паузу (P1-P5). З метою більш повного розуміння процедури цієї частини дослідження на рисунку 1 показано один період графічного патерну з процифрованими елементами структури, де видно, що, наприклад, пауза P1 відповідає поєднанню кінцевого пункту *Л* із початковим вузлом *П* і т. д. Відзначимо, що розподіл усієї графічної проби на *Л* і *П* не входив до завдання дослідження.

У процесі міокінетичної психодіагностики графічних рухів дітей параметри досліджуваних характеристик фіксувалися за допомогою тестів методики Е. Міра-і-Лопеца, зокрема „лінеограми” та „зигзаги” [5]. Дітям пропонувалося три рази обвести олівцем лінії, що були на зразках, а потім продовжити роботу в різних площинах наосліп (в умовах блокування зорового аналізатора екраном).

Результати дослідження оброблялися на основі статистичного пакета аналізу Statistica 6.0, SPSS.

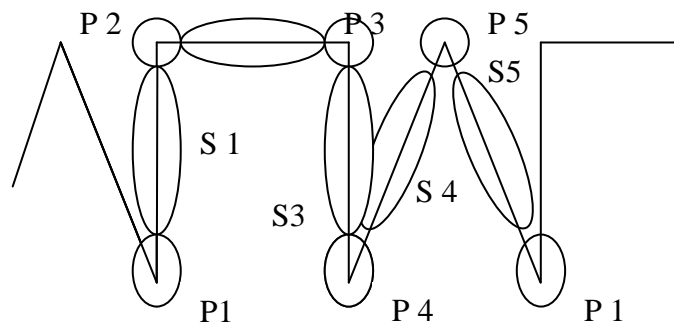

Рис. 1. Елементи одного періоду графічного патерну

Результати дослідження. Від спроби до спроби у всіх досліджуваних помітна тенденція до підвищення якості виконання й часових характеристик побудови елементів графічного рисунка. У всіх групах значно збільшувався темп виконання завдання. На це вказує зменшення паузи між прорисовкою елементів S3 і переходу до S4, тобто зменшується пауза після прорисовки *Л*. Як показує аналіз даних, найбільш непродуктивні витрати часу припадають на паузи *П* між елементами графічної структури. При цьому за результатами дисперсійного аналізу середня тривалість пауз P1...P5 значно різняться в досліджуваних групах, відповідно: $P < 0,035$; $P < 0,046$; $P < 0,001$.

Ще одна характерна особливість: відносний час побудови *Л* систематично більше $2/5$ в усіх обстежуваних, тобто часу, потрібного на прорисовку двох елементів із п'яти, за умови, що вони мають виконуватися за однакові проміжки часу (плавно). У таблиці 1 наведено відсоткові відношення часу, відведеного на побудову елементів *П* і *Л*, та суттєвість відмінностей між групами досліджуваних та показниками середніх значень різниці витрат часу. Відображення витрат часу на побудову графічних елементів надаються у відсоткових відношеннях з метою спрощення сприймання даних, не використовуючи великі числа мс у таблиці. Зазначимо лише, що середній час прорисовки одного елемента становив у середньому 600 мс. У першому вимірі ми бачимо, що групи дітей суттєво відрізняються між собою за показниками витрат часу на прорисовку літер, тобто за співвідношенням часу, витраченого на *П* і *Л*. Діти, що нормально розвиваються, і діти із ЗПР дослідної групи із самого початку тестування більше витрачають часу на *П* і, відповідно, менше на *Л* порівняно з контрольною групою ЗПР.

Таблиця 1

Відношення часу (%) на побудову елементів графічних зображень та суттєвість відмінностей між групами досліджуваних за показниками середніх значень різниці витрат часу

Виміри	Групи дітей			P ₁	P ₂	P ₃
	ЗПР дослідна, n = 34	ЗПР контрольна, n = 28	Група норми, n = 35			
1	54,61:45,39 (9,29)	53,96:46,04 (7,92)	55,39:44,61 (10,79)	0,017	0,02	0,000
2	55,95:44,04 (11,91)	55,31:44,69 (10,61)	56,66:43,34 (13,32)	0,016	0,041	0,001

Примітка: 1. У дужках – середні значення різниці.

2. P₁ – рівень значущості різниці між дослідною та контрольною групами; P₂ – дослідною та групою норми; P₃ – контрольною та групою норми.

На це вказують суттєві відмінності у середніх значеннях різниці в часових витратах між прорисовкою *П* і *Л*. Зокрема, у дослідній групі ця різниця становить 9,22, контрольній – 7,92, групі норми – 10,79. У другому вимірі середньогрупові значення змінюються у бік зростання часу на *П* і зменшення на *Л*. Це характерно для всіх груп і пояснюється автоматизацією навички й поступовим покращенням плавності рухів. Тут спостерігається більша різниця між середніми значеннями відсоткових відношень по *П* і *Л*. Так, у дослідній групі ЗПР вона становить 11,91, контрольній – 10,61, групі норми – 13,32.

На основі методики міокінетичної психодіагностики вивчалися якості графічних рухів, відмінності у сенсомоторних показниках дітей підліткового віку. Різниця за показниками графічних рухів дітей порівнюваних груп за тестом „лінеограми” показана у таблиці 2. Спочатку звернімо увагу на такий параметр, як „час виконання тесту”. Як видно з цих таблиць, усі три групи дітей із високою мірою ймовірності відрізняються за цим показником одна від одної. Найбільші витрати часу в процесі виконання тесту – у дітей із ЗПР контрольної групи. Причин тут багато. Зокрема, це може бути обумовлено особливостями нейродинаміки таких дітей. У наших попередніх дослідженнях було показано, що від рівня сенсомоторного реагування людини залежить ефективність виконання нею практичних дій та розумової діяльності, що якості нейродинаміки нервової системи позначаються на працездатності головного мозку.

Таблиця 2

Різниця в графічних рухах дітей („лінеограма”, права рука)

Досліджувані параметри	Групи			P ₁	P ₂	P ₃
	ЗПР дослідна, n = 34	ЗПР контрольна, n = 28	Група норми, n = 35			
Час, с	85,196	91,03	80	0,009**	0,014*	0,000
Довжина ліній (мм) в площинах						
Горизонтальний	371,735	382,82	352,74	0,117	0,003**	0,000
Сагітальний	458,760	469,11	438	0,092	0,000	0,000
Вертикальний	535,79	554,75	515,71	0,790	0,056*	0,001**
Середня довжина	455,43	468,89	435,48	0,021*	0,000	0,000
Абсолютне відхилення (мм) в площинах						
Горизонтальний	17,06 0,92 [^]	-5,57 -0,36 [^]	5,2 -0,98 [^]	0,155 0,041*	0,045* 0,12	0,003** 0,047*
Сагітальний	3,41 -0,83 [^]	36,88 0,23 [^]	-0,23 0,91 [^]	0,122 0,047*	0,489 0,45	0,052* 0,038*
Вертикальний	32,50 -0,51 [^]	-8,54 -0,37 [^]	15,37 -0,86 [^]	0,065 0,14	0,003** 0,065	0,006** 0,055
Середнє відхилення	17,66	7,59	6,78	0,00000	0,005**	0,042*

Примітка: коефіцієнти когерентності; *-P<0,05; **-P<0,01.

P₁ – рівень значущості різниці між дослідною та контрольною групами; P₂ – дослідною та групою норми; P₃ – контрольною та групою норми.

Діти групи норми мали кращі показники ментальної швидкості (швидкості розумових дій), що встановлено у процесі реєстрації сенсомоторних показників у реакціях вибору [3]. Можна також припускати, що у цих дітей менша системна інтеграція сприймання, дії та ментальні репрезентації, ніж потрібно для вирішення сенсомоторних завдань.

Це також пов'язано з тим, що ці діти робили більше зупинок у процесі виконання, які були потрібні для подальшого послідовного планування виконання завдання із заданими параметрами. Встановлено також, що найбільш повільною під час виконання завдання була початкова стадія виконання. Це пов'язано, перш за все, з тим, що після отримання завдання з відтворення відповідних графічних рухів досліджуваній формую власну програму майбутньої дії. Тут, насамперед, використовується інформація, накопичена в пам'яті, яка підходить тією чи іншою мірою до умов завдання. Чим змістовнішою буде інформація, яка міститься у когнітивних компонентах під час отримання завдання на початку його виконання, тим досконалішою буде моторна виконавча структура. Складність виконання графічних рухів без зорового супроводу пов'язана також, на наш погляд, із первісною двоїстістю руху, де переплітаються біодинамічна і чуттєва тканини. Адже, як було показано раніше, рухова дія володіє чіткою зовнішньою і складною, прихованою внутрішньою структурою. Крім того, вона складається із двох частин: теоретичної і практичної [4].

Діти вказаних груп виконували також завдання зі створення графічних зигзагів. Вимірювалися довжина ліній, величини кутів та осьове відхилення відцентрових і доцентрових зигзагів. Результати цього тесту доповнювали дані, отримані за допомогою тесту „лінеограми”. Щодо параметрів із довжини ліній та кутів їх нахилу в дітей порівнюваних груп, зазначимо наступне: у процесі виконання тесту „зигзаги” за показниками довжини ліній та кутів їх нахилу зберігається тенденція, помічена у

процесі аналізу виконання тесту „лінеограми”. Тут, знову ж таки, діти із ЗПР, порівняно із групою норми, мали достовірно гірші результати за більшістю параметрів як для правої, так і для лівої руки, особливо це стосується контрольної групи.

За вказаними показниками у відцентрових рухах діти із ЗПР дослідної групи суттєво відрізняються від контрольної, але різниця у дослідній групі несуттєва порівняно з групою дітей норми. За доцентровими рухами відмінності між усіма групами несуттєві. Це що стосується правої руки. У разі виконання тесту лівою рукою діти дослідної та контрольної груп не відрізняються суттєво – так само, як не існує достовірної різниці між дослідною групою і групою норми. Попри те, група дітей норми за показниками осьових відхилень суттєво відрізняється від контрольної групи. Слід зазначити також, що в групі із ЗПР усі показники відхилень мають знак „-”. Це ще раз підтверджує характеристики цих дітей, зокрема підвищену збудливість або навпаки – загальмованість, емоційне напруження, екстра-інтратенсивність досліджуваних. У процесі виконання тестів досліджувані досить часто використовували внутрішню мову, а часом і промовляючи вголос, фіксуючи результати своїх помилкових чи правильних дій.

Таблиця 3

Різниця за показниками осьових відхилень графічних рухів („зигзаги”)

Досліджувані параметри	Групи			P ₁	P ₂	P ₃
	ЗПР дослідна, n = 34	ЗПР контрольна, n = 28	Група норми, n = 35			
Осьове відхилення, права рука						
Відцентрове	9,56	-13,82	16,74	0,001**	0,199	0,000
Доцентрове	-0,76	-1,14	2,51	0,943	0,342	0,481
Осьове відхилення, ліва рука						
Відцентрове	5,59	-8,75	7,31	0,102	0,788	0,025*
Доцентрове	-3,94	-0,57	3,94	0,514	0,296	0,038*

Примітка: *-P<0,05; **-P<0,01.

P₁ – рівень значущості різниці між дослідною та контрольною групами;

P₂ – дослідною та групою норми; P₃ – контрольною та групою норми.

Набагато гірші показники щодо виконання графічних завдань дітьми із ЗПР контрольної групи можуть пояснюватися, скоріше за все, недостатньою скоординованістю перцептивного й моторного полів, а в деяких випадках – узагалі порушенням їх сумісності. Отже, можна констатувати, що розгортання, диференціація моторної стадії дії в ситуаціях невизначеності (без зорового супроводу) сприяє тому, що її приховану внутрішню (сенсорну) структуру суб'єкт починає краще відчувати. Така структурна трансформація сприяє наповненню виконавчої, моторної стадії дії когнітивними компонентами, що дає можливість послідовно співвідносити свої дії із заданими умовами виконання.

Безумовно, якість виконання обох тестів залежала також від рухового досвіду дітей, рухової чутливості, динамічного праксису. Виходячи з цього, існує потреба більш глибокого вивчення особливостей сенсомоторної сфери цієї категорії дітей, розширення уявлень стосовно внутрішньої форми дії, яка, залишаючись під зовнішньою, видимою формою, бере на себе функції регуляції здійснюваної дії. Це може мати важливе значення для вивчення причин ЗПР, діагностики цієї вади, створення та впровадження спеціальних корекційних програм для таких дітей.

Під час виконання графічних рухів було встановлено, що діти групи норми та частина дітей дослідної групи швидше і точніше виконували завдання в різних площинах як правою, так і лівою руками. Діти, що нормально розвиваються, мали вищі коефіцієнти когерентності (синхронності, пов'язаності), які більш повно характеризували якість виконання рухових завдань. У процесі співставлення показників когнітивно-стильових характеристик, нейродинамічних, нейропсихологічних, психосоматичних особливостей та інтелекту і навчальної успішності дітей виявлено суттєве значення чуттєвої сфери у психічному розвитку дітей [3].

Дослідження сенсомоторики дітей норми та дітей із ЗПР на основі аналізу якості їхніх графічних рухів показало, що сенсомоторні здібності, зокрема внутрішнє відчуття руху, перебувають у тісній взаємозалежності із загальним психічним розвитком дітей та показниками їхнього психометричного інтелекту IQ. Існує також припущення, що гірші показники виконання графічних завдань дітьми із ЗПР здебільшого обумовлені недостатньою координацією перцептивних і моторних компонентів рухової діяльності. Саме така незбалансованість у роботі цих складових центрального рухового аналізатора й призводить, на нашу думку, до асинхронності, неоднорідності рухових актів.

Становлення рухового образу й відтворення рухових дій залежить від рівня розвитку та активності сфер психіки: свідомості й процесів, що здійснюються на сенсорному рівні, під порогом свідомості. У цьому випадку свідомі процеси сприймання й осмислення та сенсорні дії з неусвідомленими відчуттями – не є першо- і другорядними, це механізми психіки, які, співпрацюючи, доповнюють, підсилюють один одного у вирішенні рухового завдання. Отже, сенсорика сприяє розшифруванню того, що свідомістю не сприймається, допомагає синтезувати це закодоване в мотиви й образи дій та оцінювати власні дії відповідно до наявної програми поведінки. Завдяки роботі сенсорної сфери відбувається уточнення й доповнення образу графічних малюнків. У цьому сенсі діти норми виявляють більшу творчість у роботі з матеріалом (інформацією) із сенсорними образами, на відміну від дітей із ЗПР.

Висновки

1. Як показує наше дослідження, роль чуттєвого пізнання виявляється такою ж важливою, як і вербально-логічне пізнання. Поряд із розвитком мовних функцій і мислення – відчуття, сприймання та уява виступають як необхідна складова сенсорної структури індивіда. Сенсорно-перцептивні та сенсомоторні процеси, що розвиваються та видозмінюються в онтогенезі, беруть участь у створенні більш складних психічних актів сприйняття, обумовлюючи його перебіг. Ця внутрішня інтеграція свідомої й не-свідомої частин психіки проявляється в цілісній усвідомленій діяльності і поведінці людини.

2. Функції сенсомоторного мислення полягають в інтеграції та взаєморегуляції таких двох різнорівневих форм психічних регуляторів, як образне сприймання та думка. Ці інтегральні та регулятивні процеси здійснюються одночасно як на рівні образного сприймання, за допомогою програми і способів сенсорно-перцептивної регуляції, оскільки без образного відображення об'єктів неможливе відображення зв'язків між цими об'єктами, котре реалізується в мисленні, так і на мисленнєвому рівні, де думка постає засобом поточної організації практичної дії, упереджувальним її фактом, виконуючи, таким чином, програмувальну та регулювальну функції.

3. Сенсорна організація й основні рівні чуттєвого пізнання дітей на цьому відрізку онтогенезу мають важливе значення у формуванні вищих психічних функцій. Вони повинні бути обов'язково враховані під час визначення ресурсів і результатів розумового розвитку дітей, вимагають більш повного використання у процесі навчання й виховання. Виходячи з того, що у навчанні ще досить часто домінує абстрактність, слід більше уваги приділяти цілеспрямованому формуванню тілесно-чуттєвих вражень і на цій основі – глобально-цілісних когнітивних структур.

4. Особливу роль у когнітивній складовій відіграють образні компоненти понятійної думки. Образні, просторово-часові показники виступають не тільки як характеристики загального психічного розвитку, а й інтелекту. Все це вказує на високу інтегрованість, гомогенність якостей сенсомоторики людини, на єдність, спільність і взаємозалежність сенсомоторних компонентів психічної організації індивіда й когнітивних функцій. Перспективи дослідження бачимо у подальшому вивченні психосоматичних особливостей учнів загальноосвітньої школи як з відхиленням у психічному розвитку, так і при нормальному перебігу онтогенезу, можливостей більш повного використання цих особливостей у навчально-виховному процесі.

Список використаних джерел

1. Ухтомский А. А. Доминанта / А. А. Ухтомский. – СПб., 2002. – 273 с.
2. Чуприкова Н. И. Как вывести психологию внимания из теоретического тупика / Н. И. Чуприкова // Вопросы психологии. – 2008. – № 5. – С. 12-30.
3. Шмаргун В. М. Вікові та індивідуальні психосоматичні особливості дітей як предиктори розумового розвитку (молодший шкільний і підлітковий вік) : дис. д-ра психол. наук : 19.00.07 / Віталій Миколайович Шмаргун. – К., 2010. – 416 с.
4. Шмаргун В. М. Психосоматичні особливості в інтелектуальному розвитку дітей : [монографія] / В. М. Шмаргун. – К. : Університет „Україна”, 2009. – 471с.
5. Mira-y-Lopez E. Le psychodiagnostic myokinetique / E. Mira-y-Lopez. – Paris, 1963. – 163 p.

УДК 364.62

Ю.Ф. Акименко, канд. психол. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ЗАСТОСУВАННЯ ТРЕНІНГОВИХ ПРОГРАМ ДЛЯ БАТЬКІВ У РОБОТІ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

(на прикладі діяльності “Соціально-психологічного центру” у м. Славутичі)

Розглядаються специфіка, форми та методи надання психологічної допомоги клієнтам “Соціально-психологічного центру”. Зокрема, докладно описується психокорекційна методика «Тренінг батьківської ефективності», що спрямована на покращення ставлення батьків до дитини.

Ключові слова: батьківське ставлення, психологічна корекція, тренінг батьківської ефективності, психокорекційні механізми.

Рассматриваются специфика, формы и методы оказания психологической помощи клиентам “Социально-психологического центра”. В частности, подробно описывается психокоррекционная методика «Тренинг родительской эффективности», которая направлена на улучшение отношения родителей к ребенку.

Ключевые слова: родительское отношение, психологическая коррекция, тренинг родительской эффективности, психокоррекционные механизмы.

Specificity, forms and methods of psychological assistance being rendered to the clients of Social-psychological Center are considered. Psychocorrective methodology named “Training of parental efficiency” which is aimed to improve parents-child relations is described especially in details.

Key words: are parental relations, psychological correction, parental efficiency training, psychocorrective mechanisms.